

Κορνήλιος Καστοριάδης
Η παγκόσμια οικονομία

13/12/1998, Ελευθεροτυπία

Προδημοσίευση από το κείμενο του έλληνα φιλόσοφου, με τίτλο
«Η "ορθολογικότητα" του καπιταλισμού».

Θα φανεί ίσως παράδοξο ότι ασχολούμεθα ακόμη με την «οικονομική ορθολογικότητα» του σύγχρονου καπιταλισμού, σε μια εποχή που η επίσημη ανεργία φθάνει στη Γαλλία τα τριάμισι εκατομμύρια άτομα και υπερβαίνει το 10% του ενεργού πληθυσμού στις χώρες της ΕΟΚ, και όπου οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις απαντούν σ' αυτήν την κατάσταση εντείνοντας τα αντιπληθωριστικά μέτρα, όπως τη μείωση του ελλείμματος του προϋπολογισμού.

Το πράγμα γίνεται λιγότερο παράδοξο, ή μάλλον το παράδοξο μετατίθεται, όταν λάβουμε υπ' όψιν την αδιανόητη ιδεολογική οπισθοδρόμηση που πλήττει τις δυτικές κοινωνίες, εδώ και σχεδόν είκοσι χρόνια. Πράγματα που δικαίως τα θεωρούσαμε κεκτημένα, όπως η ισοπεδωτική κριτική που ασκήθηκε στην ακαδημαϊκή πολιτική οικονομία από την σχολή του Κέμπριτζ ανάμεσα στο 1930 και στο 1965 (Sraffa, Robinson, Kahn, Keesen, Kalecki, Shackle, Kaldor, Pasinetti κ.λπ.), όχι μόνο δεν συζητούνται ή δεν ανασκευάζονται αλλά απλούστατα αποσιωπούνται ή λησμονούνται, ενώ αφελείς και απίστευτες επινοήσεις, όπως η «οικονομία της προσφοράς» ή ο «μονεταρισμός», γίνονται της μόδας. Οι υμνητές του νεοφιλελευθερισμού εμφανίζουν τους παραλογισμούς τους ως προφανείς και αυτονόητους, τη στιγμή που η απόλυτη ελευθερία των κινήσεων του κεφαλαίου καταστρέφει ολόκληρους τομείς της παραγωγής σε όλες σχεδόν τις χώρες και που η παγκόσμια οικονομία μεταμορφώνεται σε πλανητικό καζίνο.

Αυτή η οπισθοδρόμηση δεν περιορίζεται στο πεδίο της οικονομίας. Ισχύει εξίσου και στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας (μη αμφισβητήσιμος και μη αμφισβητούμενος χαρακτήρας της «αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας», τη στιγμή μάλιστα που όλο και περισσότερο υποβαθμίζεται στη συνείδηση του κόσμου, και αυτό σε όλες τις χώρες όπου έχει κάποιο παρελθόν) και γενικότερα στις πνευματικές επιστήμες, όπως μαρτυρεί, για να αναφέρουμε ένα μόνο παράδειγμα, η επιστημονιστική και θετικιστική επίθεση κατά της ψυχανάλυσης, που βρίσκεται στο απόγειό της στις Ηνωμένες Πολιτείες, εδώ και δεκαπέντε χρόνια.

Το κοινωνικοϊστορικό υπόβαθρο αυτής της οπισθοδρόμησης είναι ορατό διά γυμνού οφθαλμού. Συμβαδίζει με μια κοινωνική και πολιτική αντίδραση που βρίσκεται σε εξέλιξη από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, της οποίας αρχιμάστορες ήσαν στη Γαλλία «οι σοσιαλιστές». Αυτής της νέας πορείας του καπιταλισμού τίποτε προς το παρόν δεν μας επιτρέπει να προβλέψουμε το τέλος, εκτός -και τούτο σε ένα ακαθόριστο και μακρινό μέλλον- από τον αυτοκαταστροφικό χαρακτήρα της. Όμως και αυτή η προοπτική δεν είναι παρήγορη, διότι εδώ διακυβεύεται κάτι πολύ σπουδαιότερο κι από την αυτοκτονία του καπιταλισμού, όπως το δείχνει, μεταξύ άλλων, η καταστροφή του περιβάλλοντος σε πλανητική κλίμακα. Η κριτική ανάλυση της σημερινής εξέλιξης καθίσταται λοιπόν επιτακτικότερη. Αλλά δεν είναι το κύριο μέλημα αυτού του κειμένου.

Ο καπιταλισμός είναι το πρώτο κοινωνικό καθεστώς που παράγει μια ιδεολογία, σύμφωνα με την οποία το ίδιο αυτό καθεστώς είναι «ορθολογικό». Η νομιμοποίηση των άλλων τύπων θεσμίσεων της κοινωνίας ήταν μυθική, θρησκευτική ή παραδοσιακή. Εν προκειμένω, προβάλλεται ο ισχυρισμός ότι υπάρχει μια «ορθολογική» νομιμοποίηση. Βεβαίως, το κριτήριο αυτό, το ότι δηλαδή υπάρχει κάτι ως ορθολογικό (και όχι ως καθιερωμένο από την πείρα ή την παράδοση, ως δοσμένο από του ήρωες ή τους θεούς κ.λπ.), είναι θεσμισμένο από τον ίδιο τον καπιταλισμό? όμως τα πάντα συμβαίνουν, σαν το ίδιο το γεγονός της πρόσφατης θέσμισής του, αντί να τον σχετικοποιεί, να τον καθιστά αναμφισβήτητο. Αρκεί λίγο να σκεφτούμε, για να συναντήσουμε αμέσως το ερώτημα: Τι είναι επιτέλους η ορθολογικότητα και περί τίνος ορθολογικότητας πρόκειται; Ο καπιταλισμός μπορεί να επικαλείται την εγγύηση ενός κάποιου εγγελιανισμού: λόγος είναι η πράξη η σύμφωνη προς ένα σκοπό, έλεγε ο γερο-δάσκαλος του Marx. Η συμφωνία λοιπόν της πράξης με το σκοπό της αποτελεί το κριτήριο της ορθολογικότητας. Όμως αυτό σε τίποτα δεν μας εμποδίζει να αναρωτηθούμε για την ορθολογικότητα του ίδιου του σκοπού. Αυτή η ορθολογικότητα, που περιορίζεται στα μέσα, και που ο Max Weber αποκαλούσε περιέργως *Zweckrationalit't*, δηλαδή ορθολογικότητα σε σχέση με έναν υποτιθέμενο αποδεκτό σκοπό, ορθολογικότητα εργαλειακή, δεν έχει προφανώς καμία αξία καθ' εαυτήν. Η επιλογή του καλύτερου δηλητηρίου για να δηλητηριάσεις τον σύζυγό σου ή η επιλογή της αποτελεσματικότερης υδρογονοβόμβας για να εξοντώσεις εκατομμύρια ανθρώπους, εξ αιτίας ακριβώς της ορθολογικότητός τους αυτής, αυξάνουν τη φρίκη που μας προκαλούν, όχι μόνο για τον

επιδιωκόμενο σκοπό, αλλά και για τα μέσα που επέτρεψαν να επιτευχθεί η μέγιστη αποτελεσματικότητα.

Η καπιταλιστική ιδεολογία, στις πιο φιλάνθρωπες στιγμές της, προβάλλει εν τούτοις τον ισχυρισμό ότι σκοπός της «ορθολογικότητας» είναι η «ευημερία». Η ιδιαιτερότητά της όμως προέρχεται από το ότι ταυτίζει την ευημερία με ένα οικονομικό μέγιστο -ή άριστο. Αλλοτε πάλι ισχυρίζεται ότι η ευημερία θα προκύψει ασφαλώς ή τουλάχιστον πολύ πιθανώς μόλις αυτό το μέγιστο ή άριστο πραγματοποιηθεί. Ετσι, άμεσα ή έμμεσα, η ορθολογικότητα συρρικνούται στην «οικονομική» ορθολογικότητα, η οποία και ορίζεται με τρόπο καθαρά ποσοτικό ως μεγιστοποίηση / ελαχιστοποίηση -μεγιστοποίηση ενός «προϊόντος» και ελαχιστοποίησης του «κόστους». Προφανώς το ίδιο το καθεστώς αποφασίζει για το τι είναι ένα προϊόν -και πώς αυτό το προϊόν θα εκτιμηθεί- όπως αποφασίζει για το ποια θα είναι τα διάφορα «κόστη» και ποιο το ύψος τους(1).

Ας σημειώσουμε ότι η σχετικότητα του εσχάτου κριτηρίου είναι γνωστή τουλάχιστον από τον Max Weber, για να μη φτάσουμε ως τον Ηρόδοτο. Κάθε κοινωνία θεσμίζει τον θεσμό της και συγχρόνως τη «νομιμοποίησή» του. Αυτή η νομιμοποίηση, όρος αδόκιμος, δυτικός, παραπλέμπων ήδη σε μια «ορθολογικότητα», είναι σχεδόν πάντα υπόρρητη, ή καλύτερα ταυτολογική? οι διατάξεις της Παλαιάς Διαθήκης ή του Κορανίου βρίσκουν τη δικαιολόγησή τους μέσα σ' αυτό ακριβώς που διακηρύσσουν -ότι «ένας μόνον Θεός υπάρχει, ο Θεός», και του οποίου εκπροσωπούν το λόγο και τη θέληση. Σε άλλες περιπτώσεις -τις αρχαϊκές κοινωνίες- βρίσκουν τη δικαιολόγησή τους στο γεγονός ότι εδόθησαν από τους προγόνους, οι οποίοι πρέπει να χαίρουν σεβασμού και τιμής κατά θεσμικήν επιταγή. Εξίσου ταυτολογική είναι η «νομιμοποίηση» του καπιταλισμού μέσω της ορθολογικότητας? ποιος, εκτός ίσως από έναν ποιητή ή ένα μυστικιστή, μέσα σ' αυτήν την κοινωνία, θα τολμούσε να αντιταχθεί στην «ορθολογικότητα»;

Αυτός ο κύκλος της θέσμησης δεν είναι, ασφαλώς, παρά ένας βαθμός στον κύκλο της δημιουργίας. Η θέσμηση δεν μπορεί να υπάρξει αν δεν εξασφαλίσει προηγουμένως την ύπαρξή της, και η ωμή βία είναι συνήθως ανίκανη να εκπληρώσει αυτόν τον ρόλο πέρα από σύντομες περιόδους (2). Ας ανοίξουμε μια παρένθεση, κι ας διερωτηθούμε τι θα γινότανε από αυτήν την άποψη σε μια κοινωνία αυτόνομη, δηλαδή σε μια κοινωνία που θα ήταν ικανή να θέτει υπό αμφισβήτηση με τρόπο ρητό και διαυγή τους ίδιους της τους θεσμούς.

Με μια έννοια δεν θα μπορέσει προφανώς να βγεί από αυτόν τον κύκλο. Θα διαβεβαιώνει ότι η κοινωνική και συλλογική αυτονομία «αξίζει / ισχύει».

Ασφαλώς, θα μπορέσει να δικαιώσει εκ των υστέρων την ύπαρξή της μέσω των έργων της, μεταξύ των οποίων και ο ανθρωπολογικός τύπος του αυτόνομου ατόμου που θα δημιουργήσει. Αλλά η θετική αποτίμηση αυτών των έργων θα εξαρτηθεί και από κριτήρια, και γενικότερα από κοινωνικές φαντασιακές σημασίες, που η ίδια θα έχει θεσμίσει. Τούτο, για να υπενθυμίσουμε ότι σε τελική ανάλυση κανένα είδος κοινωνίας δεν μπορεί να βρεί τη δικαιολόγησή του έξω από τον εαυτό του. Δεν μπορούμε να βγούμε από αυτόν τον κύκλο, και δεν βρίσκεται εκεί το θεμέλιο μιας κριτικής του καπιταλισμού.

Πρέπει να σημειωθεί ότι την τελευταία περίοδο οι εντεταλμένοι ιδεολόγοι εγκατέλειψαν τελικά τη φιλοδοξία να δικαιολογήσουν ή να νομιμοποιήσουν το καθεστώς? παραπέμπουν απλώς στη χρεοκοπία του «υπαρκτού σοσιαλισμού» -ως εάν οι δραστηριότητες του Λαντρύ να δικαιολογούσαν τις δραστηριότητες του Σταβισκί -και στα αριθμητικά μεγέθη της «ανάπτυξης», εκεί όπου εξακολουθεί να υπάρχει. Αλλοτε ήσαν πιο θαρραλέοι, όταν έγραφαν συγγράμματα περί Welfare Economics -για «Τα οικονομικά της ευημερίας». Είναι αλήθεια επίσης ότι η αξιολύπητη κατάσταση των επαγγελματιών τέως κριτικών του καπιταλισμού (μαρξιστών ή αυτοαποκαλούμενων έτσι) επιτρέπει σ' αυτούς τους ιδεολόγους, εν πλήρει συμφωνία με το πνεύμα της εποχής, να θέτουν κατά μέρος κάθε αξίωση σοβαρότητας.

Η κριτική μας πάντως θα είναι ουσιαστικά εκ των έσω? θα προσπαθήσει να δείξει ότι στο θεωρητικό επίπεδο οι κατασκευές της ακαδημαϊκής πολιτικής οικονομίας στερούνται ειρμού ή στερούνται νοήματος ή έχουν ισχύ μόνο για έναν κόσμο πλασματικό, και ότι στο εμπειρικό πεδίο η πραγματική λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας ελάχιστη σχέση έχει με ό,τι λέει η «θεωρία». Με άλλα λόγια, θα κάνουμε κριτική του καπιταλισμού σύμφωνα με τα δικά του κριτήρια. Η διερεύνηση θα εστιασθεί σε τέσσερα μέρη:

1. Η κοινωνικοϊστορική ιδιαιτερότητα και σχετικότητα της καπιταλιστικής θέσμησης.
2. Η θεωρητική ιδεολογία της καπιταλιστικής οικονομίας.
3. Η ενεργός πραγματικότητα της καπιταλιστικής οικονομίας.
4. Οι συντελεστές της παραγωγικής αποτελεσματικότητας της καπιταλιστικής κοινωνίας και της κοινωνικοϊστορικής της αντοχής.

(1.) Πρβλ. το κείμενό μου του 1974, «Σκέψεις πάνω στην "ανάπτυξη" και την "ορθολογικότητα"», τώρα στον τόμο Χώροι του ανθρώπου - Τα σταυροδρόμια του λαβυρίνθου II, ελλ. μετάφρ., εκδ. «Υψιλον», Αθήνα, 1995, ιδιαίτερα το Κεφ. 4, «Το πλάσμα μιας "ορθολογικής" οικονομίας», σ. 24 κ. εξ.

(2.) Πρβλ. το κείμενό μου «Εξουσία, πολιτική, αυτονομία» (1988), στον τόμο Οι ομιλίες στην Ελλάδα, εκδ. «Υψιλον», 1990, σσ . 43-76.